

Wat blijft

Het is een pretentieuze en gewaagde titel die wij, redacteur en uitgever, deze bloemlezing hebben gegeven. Wie van ons kan immers nu al voorspellen welke teksten uit het omvangrijke oeuvre van Hans Küng blijvende waarde hebben? Zullen zijn vragen bij en zijn antwoorden op het christendom, de religies en het wereld-ethos de tijd doorstaan? Is de hier geselecteerde tekstitgave te omvangrijk of juist te bescheiden en over welk tijdsbestek hebben we het als we die vraag stellen? We weten het niet: in deze zaak zijn er geen objectieve en zeker geen onfeilbare oordelen mogelijk. Het enige wat we erover kunnen zeggen is: de vragen naar de zin van het leven en de gerechtigheid, naar geloof en kennis, naar een ultieme instantie en de duiding van de werkelijkheid, naar religies en hun ethische boodschap zullen niet zo snel uit de hoofden en harten van mensen verdwijnen. Ook zullen weinigen bestrijden dat Hans Küng deze vraagstukken in de afgelopen vijf decennia mede vormgaf, krachtige impulsen heeft gegeven en daarbij steeds weer het woord nam. Wie zich dus zonder bepaalde voorkennis in het onderzoeksveld wil oriënteren op de intenties en denkkresultaten van deze theoloog, kan beginnen met de in dit boek opgenomen teksten, want ze leiden naar het hart van zijn scheppen en geven sporen aan die de moeite waard zijn om verder te volgen.

Hans Küng kan terugblikken op een lange en rijke carrière. Zijn eerste artikel verscheen in 1955 met een voor hem kenmerkende titel, die door zijn spannende toonzetting als motto voor zijn leven zou kunnen gelden: 'Ist Friede Kapitulation?' (Is vrede capitulatie?) Nu, meer dan 58 jaar later, komt het slotdeel van zijn memoires uit: *Erlebte Menschlichkeit*. Vaak heeft men Hans Küng gekarakteriseerd als een strijdbaar man die van het conflict houdt.

Dat valt niet te ontkennen. Want van meet af aan concentreerde hij zich op onvermijdelijke en soms ook gevaarlijke conflicten, die zijn meer bevreesde collega's zorgvuldig uit de weg gingen. Daartoe behoorden de katholieke kerkhervorming, de beschrijving en uitleg van christelijke dogma's, het zoeken naar een interreligieuze oecumene en ten slotte de wereldethosgedachte, die om goede redenen tot voorbij Bogotá en Beijing haar eigen gang gaat.

Over al deze thema's heeft Hans Küng zich op duizenden bladzijden uitgelaten. Hij gaf daarbij de wetenschappelijke literatuur weer, argumenteerde tot in de details en werd tegelijk een reislustig wereldburger, die moderne communicatiemiddelen bij zijn werk betrok tot hoogwaardige televisiereportages aan toe. Er zou echter geen sprake zijn geweest van overtuigingskracht en instemming als zijn werk niet vanaf de eerste dag zou zijn gedragen door een onstilbare hartstocht voor waarheid en waarachtigheid. En zijn strijd zou niet erg geloofwaardig zijn geweest als hij niet van begin af had laten zien dat hij inhoudelijke en persoonlijke beledigingen niet vreest. Steeds weer kreeg hij daarmee te maken en steeds weer heeft hij die verdragen. Zijn boodschap heeft echter steeds meer aan kracht gewonnen.

Om dat te bereiken heb je niet alleen een sterke lichamelijke en geestelijke energie nodig, maar ook een stabiel zelfbewustzijn, dat bij hem gebaseerd is op een onverstoortbaar en religieus oevertrouwen en godsvertrouwen. Vertrouwen is dan ook een grondthema, dat door al zijn activiteiten en teksten heen loopt. Hoe had hij zijn kerk anders trouw kunnen blijven, steeds weer contact kunnen zoeken met Joseph Ratzinger/Benedictus XVI en onverzettelijk aan zijn hoop op een kerkhervorming vast kunnen houden. Hoe had hij anders decennia lang energie kunnen investeren in het sisyfusproject van wereldvrede en wereldverzoening, waarbij hij consequent vasthield aan de dialoog en de samenwerking met andere religies – ja, ook met religies die niet bepaald op deze tijd zijn gericht?

Wie meer wil weten over de persoonlijke achtergronden van

deze productieve levensweg, kan daarover lezen in de drie delen met memoires van de auteur. Vaak zal de lezer die met evenveel spanning verslinden als een misdaadroman. Hij of zij kan ook terecht bij een van de latere en zeer persoonlijke werken van Küng, *Was ich glaube* (München 2009, Nederlandse vertaling *Wat ik geloof*), waarin hij zonder opdringerig te willen zijn spreekt over zijn persoonlijke spiritualiteit en geloof. Dit soort intieme gedachten en achtergronden komt in deze bloemlezing slechts zijdelings ter sprake. Ons leek het vooral belangrijk om inzicht te geven in de centrale inhoudelijke thema's van geloof en samenleving, waarmee de auteur – zoals reeds aangeduid – zich intensief heeft bemoeid. Men zou Hans Küng's werk in vier fasen kunnen indelen:

- Allereerst houdt hij zich bezig met de visie van een structureel vernieuwde en oecumenisch verzoende katholieke kerk (rechtvaardigingsleer, concilie, kerk en onfeilbaarheid); de resultaten daarvan zijn te vinden in omvangrijke monografieën en een aantal kleinere geschriften.
- In het eerste decennium na het Tweede Vaticaans Concilie (1970-80) richt hij zich op centrale christelijke geloofsvragen (wie was Jezus, wat betekent geloof in Christus en in God, wat is onze toekomst?); de belangrijkste resultaten zijn in vier omvangrijke monografieën gepubliceerd.
- Na de uiteindelijke oorlogsverklaring door Rome (1979-80) verschuift de belangstelling van Küng in de jaren tachtig naar de wereldwijde oecumene (een project getiteld 'De religieuze situatie van onze tijd'); breed gedocumenteerde monografieën over het christendom, het jodendom en de islam zijn het gevolg.
- In de jaren negentig krijgt het Project Wereldethos steeds meer vorm. Dat leidt tot een laatste grote creativiteits- en publiciteitsgolf met boeken over het idee van een wereldethos, kwesties als een ethisch verantwoordelijke politiek en economie, en de mogelijkheid van wereldwijde toenadering op basis van een aantal gemeenschappelijke kernwaarden. Strikt genomen zijn dat noch religieuze noch theologische projecten; ze raken ech-

ter aan een terrein waar de christelijke geloofspraxis thuishoort, namelijk de vormgeving van een rechtvaardige en verzoende wereld.

- Daarmee laten we andere themagebieden waarmee Hans Küng zich heeft beziggehouden (verhandelingen en essays over kunst, literatuur, natuurwetenschappen, paradigmatheorie, historische persoonlijkheden en ontwikkelingen), nog buiten beschouwing evenals het feit dat de genoemde thema's elkaar ook overlappen en onder nieuwe probleemstellingen terugkeerden, zoals vragen over de kerkhervorming die vandaag nog dringender zijn dan 55 jaar geleden.

Deze vier fasen vinden in dit boek zeker hun neerslag, zoals al uit de inhoudsopgave bleek. We hebben geen gesloten systeem willen weergeven, maar een veelvoud van interessante tekstgedeelten die uitnodigen om verder te lezen. Küngs boeken vragen weliswaar de nodige concentratie en gaan soms diep op het onderzoek van theologen, godsdienstwetenschappers, cultuurspecialisten, politicologen, natuurwetenschappers of economen in, maar ze zijn altijd verhelderend en verfrissend. De ene keer lezen ze als een meeslepende polemiek, een andere keer als een informatieve ontdekkingsreis, en in veel gevallen als een spannende roman die je niet kunt neerleggen. En omdat theologie en kerk in de afgelopen vijftig jaar slechts rondjes draaien is zelfs zijn theologisch werk uit de begintijd nog steeds actueel. Zijn boek *Die Kirche*, dat 45 jaar geleden verscheen, bevat een nog altijd actueel hervormingsprogramma, dat het Vaticaan tot op de dag van vandaag uit de slaap houdt.

Dit boek is verschenen ter gelegenheid van Hans Küngs 85e verjaardag. We vieren deze dag in grote dankbaarheid voor zijn levenswerk; want we zijn ervan overtuigd dat zijn wereldwijde invloed binnen maar ook buiten de kerk nog lang niet is uitgewerkt. Gezien zijn leeftijd wil de jarige nu al zijn taken en functies neer-

leggen, die hij overigens nog steeds met daadkracht en volledige aanwezigheid weet te vervullen. Wie zou dat niet begrijpen? Maar we weten ook: zijn geliefde schrijftafel, waaraan hij reeds zijn eerste boeken in Tübingen schreef, zal hij beslist niet wegdoen. Ja, we kunnen ons niet voorstellen dat zijn energie opeens ophoudt met produceren.

Met deze bloemlezing uit zijn werk willen we Hans Küng persoonlijk dankzeggen: als onvermoeibare en steeds nieuwsgierige onderzoeker en leraar, als motiverende baas en betrouwbare collega, kortom: als een prachtig mens, die het leven van ons beiden heeft gestempeld en aan wie we beiden zeer veel te danken hebben.

En verder wensen we het voorliggende boek een grote lezerskring toe. Dat het voor velen een aanleiding mag worden tot het lezen van Küngs werk, dat wil zeggen tot vele spannende uiteenzettingen over God en de wereld, en over de vrede en de verzoening waar de hele mensheid op hoopt en in wier dienst hij steeds heeft gewerkt.

Tübingen, december 2012

Hermann Häring
Stephan Schlenzog

Groet aan de lezer

Wat blijven moet van mijn denken kan ik slechts als *hoop* formuleren. Ik hoop dat mijn kerngedachten over God en Jezus Christus, over de existentiële vragen van het mens-zijn, over de wereldreligies, de wereldvrede en de wereldethos blijvende waarde zullen hebben. Als antwoorden op moeilijke problemen, als hulp voor het leven en het geloof, als impulsen tot wereldvrede en handelen.

Vaak wordt me gevraagd: 'Ik wil meer over uw denken weten, maar waar moet ik beginnen? Aan de grote werken waag ik me niet, en de kleinere gaan misschien niet over de kern?' Dit boek maakt het mogelijk om belangrijke teksten uit mijn denken te leren kennen en zo toegang te krijgen tot grote kernthema's van mijn theologisch werk. Dat zal zeker een spannende aangelegenheid zijn voor nieuwe lezers, maar ook interessant voor degenen die er al mee vertrouwd zijn. Ik heb mijn eigen teksten, ook al zijn ze alweer enkele decennia geleden geschreven, met dankbaarheid en vreugde opnieuw gelezen.

Wat er van dit oeuvre overblijft, wat vergeten zal worden, wat standhoudt, daarover zal de lezer oordelen, de huidige en de toekomstige. En daarom heb ik de boeken die ik heb geschreven, ook nooit beoordeeld. Ik heb ze op waarde geschat, in geestelijk opzicht, naar reikwijdte en diepgang van de problematiek, naar werking en effect. Maar ik heb steeds geweigerd om de vraag te beantwoorden *welk* boek mijn *belangrijkste* boek is geweest. Dat weet ik niet en hoef ik ook niet te weten. Dat kan er postuum – als alle oordelen over orthodoxie en katholiciteit, alle concurrentie, ressentiment, rivaliteit en nijd eindelijk verleden tijd zijn – heel anders uit komen te zien dan tijdens mijn leven. Pas echt anders na een aantal jaren, als de situatie van de wereld, de kerk en de

theologie opnieuw volstrekt is veranderd. Wat blijft? Misschien zal men zich dan herinneren wat al heel lang bedacht en voorgesteld, gewenst en bevorderd is. Wie weet?

Dat ik dit boek tegelijk met het derde deel van mijn memoires publiceer, dank ik aan de overtuigingskracht en hardnekkigheid van mijn jarenlange lector bij uitgeverij Piper, Ulrich Wank. Deze hoogst deskundige bloemlezing van teksten dank ik echter aan mijn trouwe theologische metgezel en vriend, prof. dr. Hermann Häring en dr. Stephan Schlensog. Zij zijn al jarenlang zeer met mijn werk vertrouwd en konden het best met het oog van de lezer de geëigende teksten samenstellen. Zo hebben ze de auteur die kwelling bespaard.

Dit boek verschijnt precies bij het bereiken van mijn 85e verjaardag en is het mooiste verjaardagsgeschenk dat ik me kon wensen.

Hans Küng

Tübingen, Nieuwjaar 2013

1.

God – grond, houvast en doel

God bestaat

*Een van de belangrijke publicaties van Hans Küng is het in 1978 verschenen werk *Existiert Gott?* (in het Nederlands vertaald als *Bestaat God?*), waarin hij op 875 pagina's vragen verwerkt uit het debat over God. De kern van Küngs eigen antwoord wordt hieronder weergegeven.*

Nee of ja tegen God onmogelijk

De discussie met Feuerbach, Marx, Freud en Nietzsche heeft aangetoond: men kan het atheïsme één ding niet betwisten – een nee tegen God is mogelijk. Het atheïsme is niet rationeel te ontzenuwen. Het is onweerlegbaar! ... De discussie met Feuerbach, Marx, Freud en Nietzsche heeft evenwel ook nog iets anders aangetoond: het atheïsme kan van zijn kant ook het alternatief niet uitsluiten – er is ook een ja tegen God mogelijk. Het atheïsme is niet rationeel te funderen: het is onbewijsbaar!

Waarom? Ondanks alle twijfelachtigheid geeft de werkelijkheid voldoende aanleiding om niet alleen een vertrouwend ja te wagen tegenover de werkelijkheid, haar identiteit, zinvolheid en waardevolheid, maar daarbovenuit ook ja te zeggen tegen datgene zonder welk de werkelijkheid bij al haar funderen uiteindelijk ongefundeerd, bij al haar houvast uiteindelijk zonder houvast, bij al haar ontwikkeling uiteindelijk doelloos blijkt. Kortom, ze geeft voldoende aanleiding voor een vertrouwend ja tegenover een oergrond, een oerhouvast en een oerdoel van deze twijfelachtige werkelijkheid.

Er bestaat dus geen sluitend argument voor de noodzakelijkheid van het atheïsme. Men kan het niet positief weerleggen als iemand zegt: er is een God! Tegen zo'n zich vanuit de werkelijkheid zelf opdringend vertrouwen is het atheïsme niet opgewassen. Ook de beaming van God berust in de grond op een *beslissing*, die weer in verband staat met een fundamentele beslissing tegenover de werkelijkheid als zodanig. Ook deze is rationeel onweerlegbaar.

God – een zaak van vertrouwen

De alternatieven zijn duidelijk geworden: een nee of ja tegen God is mogelijk. Staan wij dus (...) voor een patstelling, een onbesliste uitslag? Hier ligt nu precies de beslissende knoop voor de oplossing van de vraag naar het bestaan van God (...) Als God bestaat, is hij het antwoord op de radicale twijfelachtigheid van de werkelijkheid. Dat God bestaat, kan aangenomen worden: niet stringent op grond van een bewijs of een redenering vanuit de zuivere rede (natuurlijke theologie), niet onvoorwaardelijk op grond van het bijbelse getuigenis (dialectische theologie). Dat God bestaat, kan alleen in een – in de werkelijkheid zelf gefundeerd – vertrouwen worden aangenomen.

Dit vertrouwend zich-verlaten op een laatste grond, houvast en zin van de werkelijkheid – en niet pas het zich verlaten op de christelijke God – wordt in het algemene spraakgebruik terecht als 'geloven' in God getypeerd; als *godsgeloof*. Beantwoordend aan het 'oervertrouwen' zou men ook in het algemeen van 'vertrouwen in God' kunnen spreken, als dat woord niet al zo theologisch of emotioneel beladen was. Om dit gewichtige woord niet volkomen aan de versletenheid prijs te geven, spreken wij vaak in bewuste analogie met het 'oervertrouwen' van 'godsvertrouwen'. Het gaat daarbij vanzelfsprekend om echt geloof, zij het in bredere zin: in zoverre zo'n geloof niet per se uitgelokt behoeft te zijn door de christelijke verkondiging, maar ook mogelijk is voor niet-christenen (joden, moslims, hindoes...). Mensen die zich tot

zo'n geloof bekennen, worden terecht – of zij nu christenen of niet-christenen zijn – 'gelovigen' genoemd. Daartegenover wordt atheïsme, in zoverre het een weigering van het vertrouwen in God is, in het algemene spraakgebruik volstrekt terecht getypeerd als 'ongeloof'.

Daarmee blijkt dat niet alleen met betrekking tot de werkelijkheid als zodanig, maar ook met betrekking tot een oergrond, oerhouvast en oerdoel van die werkelijkheid de mens er niet aan ontkomt om een – vrije, zij het niet willekeurige – *beslissing* te nemen. Omdat de werkelijkheid en haar oergrond, oerhouvast en oerdoel zich niet met dwingende evidentie opdringen, blijft er ruimte voor menselijke vrijheid. De mens moet kiezen, zonder intellectuele dwang, maar ook zonder rationele bewijzen. Zowel atheïsme als geloof in God zijn dus een waagstuk – en een risico. Juist de kritiek op de godsbewijzen maakt duidelijk dat het geloof in God het karakter heeft van een beslissing – en omgekeerd: elke beslissing voor God heeft het karakter van geloof.

Het gaat in de godsvraag dus om een beslissing, een levenskeuze, die evenwel in een nog heel andere diepte reikt dan de tegenover het nihilisme noodzakelijke beslissing voor of tegen de werkelijkheid als zodanig. Zo gauw deze laatste diepte voor het individu opengaat en de vraag aan de orde komt, wordt de beslissing onontkoombaar. Net als bij het oervertrouwen, zo geldt ook in de godsvraag: ook wie niet kiest, kiest; hij heeft gekozen om niet te kiezen. Onthouding van stemmen in een vertrouwensvotum voor de godsvraag betekent een weigeren van vertrouwen, ja, is in feite een votum van wantrouwen. Wie hier niet – minstens de facto – ja zegt, zegt nee.

Maar helaas staan de 'diepte' (of 'hoogte') van een waarheid en de zekerheid waarmee zij door de mens kan worden aangenomen in omgekeerde verhouding tot elkaar. Hoe banaler de waarheid ('een waarheid als een koe', 'een platitude'), des te groter de zekerheid. Hoe betekenisvoller de waarheid (bijvoorbeeld in vergelijking met de rekenkundige de esthetische, de morele, religieuze

waarheid), des te minder zekerheid. Want: hoe ‘dieper’ de waarheid is voor mij, des te meer moet ik me ervoor openen, me er innerlijk op voorbereiden, me met intellect, wil en gevoel erop instellen, om te komen tot dat echte ‘zeker weten’ dat iets anders is dan gegarandeerde ‘zekerheid’. Een voor mij naar het uiterlijk onzekere, door twijfel bedreigde diepe waarheid (God bestaat), die een sterk engagement van mijn kant vraagt, kan veel meer kenniswaarde bezitten dan een zekere of zelfs ‘absoluut’ zekere banale waarheid ($2 \times 2 = 4$).

Het geloof in God als uiteindelijk gefundeerd oeververtrouwen

Maar volgt uit de mogelijkheid van het ja of nee niet dat het ja of nee om het even zijn? Zeker niet! Het nee tegen God impliceert een in laatste instantie ongefundeerd oeververtrouwen tegenover de werkelijkheid. Het atheïsme is niet in staat de voorwaarden aan te geven voor de mogelijkheid van de twijfelachtige werkelijkheid. Wie God ontkent, weet niet waarom hij in laatste instantie de werkelijkheid vertrouwt.

Dat betekent: het atheïsme leeft, zij het niet vanuit een nihilistisch oerwantrouwen, dan toch in elk geval vanuit een ten diepste *ongefundeerd* oeververtrouwen. In het nee tegen God beslist de mens tegen een eerste grond, een diepste houvast, een laatste doel van de werkelijkheid. Binnen het atheïsme blijkt een ja tegen de werkelijkheid ten diepste ongefundeerd: een vrij zwevend, nergens in verankerd, nergens op gericht, en daarom paradoxaal oeververtrouwen. In het nihilisme is een ja tegen de werkelijkheid vanwege het radicale oerwantrouwen eigenlijk helemaal niet mogelijk. Het atheïsme is niet in staat om voorwaarden voor de mogelijkheid van de twijfelachtige werkelijkheid aan te geven. Daarom ontbreekt er, zij het ook zeker niet elke, dan toch een radicale rationaliteit aan, wat het evenwel vaak versluiert door een rationalistisch, maar in de grond irrationeel vertrouwen in het menselijk verstand.

Nee, het is niet om het even of men ja of nee tegen God zegt: De prijs die het atheïsme voor zijn nee betaalt, is overduidelijk! Het stelt zich bloot aan het gevaar van een uiteindelijke afwezigheid van grond, houvast, doel: aan de mogelijkheid van gespletenheid, zinloosheid, waardoosheid, nietigheid van de werkelijkheid als zodanig. De atheïst stelt zich, als hij zich daarvan bewust wordt, ook heel persoonlijk bloot aan het gevaar van een radicale verlatenheid, bedreigdheid, vervallenheid met alle gevolgen van de twijfel, de angst, ja, de vertwijfeling. Dit alles natuurlijk alleen als atheïsme een serieuze zaak is en niet een intellectuele houding, snobistische koketterie of gedachteloze oppervlakkigheid.

Voor de atheïst blijven de laatste en tegelijk meest nabije en door geen enkel verbod te verdringen 'eeuwige' vragen van het menselijk leven onbeantwoord. Vragen die niet alleen opkomen aan de grenzen van het menselijk leven, maar ook midden in het persoonlijke en maatschappelijke bestaan. We noemen nogmaals de vragen die Kant stelde:

Wat kunnen wij *weten*? Waarom is er eigenlijk iets? Waarom is er niet niets? Waar komt de mens vandaan, waar gaat hij heen? Waarom is de wereld zoals zij is? Wat is de laatste grond en zin van de werkelijkheid?

Wat moeten wij *doen*? Waarom doen we, wat wij doen? Waarom en waaraan zijn wij uiteindelijk verantwoording verschuldigd? Wat is onze verachting waard, en wat onze liefde? Wat is de zin van trouw en vriendschap, maar ook van lijden en schuld? Wat is voor de mens beslissend?

Wat mogen wij *hopen*? Met welk doel zijn wij op aarde? Wat betekent het allemaal? Bestaat er iets wat ons in alle nietigheid draagt, wat ons nooit doet vertwijfelen? Iets wat blijvend is bij alle verandering, wat onvoorwaardelijk is in al het betrekkelijke? Iets absoluuts ondanks de overal te ervaren relativiteit? Wat rest ons: de dood, die uiteindelijk alles zinloos maakt? Wat kan ons de moed geven om te leven en wat de moed om te sterven?

Zeker, het zijn stuk voor stuk vragen die betrekking hebben op

het hele leven. Het zijn geen vragen voor stervenden, maar voor levenden. Niet voor zwakke en naïeve mensen, maar juist voor goed geïnformeerde en geëngageerde mensen. Het zijn geen uitvluchten voor het handelen, maar stimulansen om iets te doen. Het zijn vragen die in het atheïsme in wezen geen antwoord vinden. Daartegenover de these: het ja tegen God is een gefundeerd oeververtrouwen in de werkelijkheid: het geloof in God als een radicaal fundamenteel vertrouwen geeft de voorwaarden aan voor de mogelijkheid van deze twijfelachtige werkelijkheid. *Wie God beaamt, weet waarom hij de werkelijkheid kan vertrouwen.*

Het geloof in God leeft vanuit een ten diepste gefundeerd oeververtrouwen. In het ja tegen God kies ik vol vertrouwen voor een oergrond, een diepste houvast, een laatste doel van de werkelijkheid. In het geloof in God blijkt mijn ja tegen de werkelijkheid uiteindelijk gefundeerd en consequent: een in de laatste diepte, in de grond van alle gronden verankerd en op het doel van alle doeleinden gericht oeververtrouwen. Mijn godsvertrouwen als gekwalificeerd, radicaal oeververtrouwen is dus in staat de voorwaarden voor de mogelijkheid van de twijfelachtige werkelijkheid aan te geven. In zoverre vertoont het, in tegenstelling tot het atheïsme, een radicale rationaliteit, die zeker niet eenvoudigweg met rationalisme verwisseld mag worden.

Nee, er is geen patstelling tussen geloof en atheïsme! De prijs die het geloof in God voor zijn ja krijgt, is duidelijk genoeg. Als ik in plaats van voor de afwezigheid van een grond vol vertrouwen kies voor een oergrond, in plaats van voor de afwezigheid van houvast kies voor een oerhouvast, in plaats van voor afwezigheid van een doel kies voor een oerdoel, ben ik in staat om op goede gronden bij alle gespletenheid een eenheid, bij alle waardeloosheid een waarde, bij alle zinloosheid een zin van de werkelijkheid van wereld en mens te erkennen. En bij alle onzekerheid en onveiligheid, verlatenheid en ongeborgenheid, bedreigdheid, vervallen zijn en eindig zijn van mijn eigen bestaan wordt mij vanuit deze laatste oorsprong, oerzin en oerwaarde een radicale zekerheid, geborgen-

heid en bestendigheid geschonken – *geschonken*. Niet heel abstract en geïsoleerd van de medemens, maar altijd in concrete betrokkenheid op het menselijke ‘jij’. Want hoe zouden jonge mensen kunnen ervaren wat het betekent om door God aanvaard te zijn, als ze zich niet door andere mensen aanvaard voelen?

Zo krijgen deze laatste en meest nabije vragen van de mens in elk geval een principieel antwoord waarmee een mens kan leven: een antwoord uit de allerlaatste-allereerste werkelijkheid van God.

Geloof in God rationeel verantwoord

Zo bezien is het zonneklaar: van een patstelling, een onbesliste strijd tussen geloof en atheïsme kan geen sprake zijn. De mens staat dan ook niet onverschillig tegenover de beslissing tussen atheïsme en geloof. Hij is van tevoren al belast. Op zichzelf zou hij graag de wereld en zichzelf begrijpen, zou hij graag het antwoord weten op de twijfelachtige werkelijkheid en inzicht krijgen in de voorwaarden voor de mogelijkheid van deze twijfelachtige werkelijkheid. Hij zou graag weet hebben van een laatste grond, een diepste houvast en een laatste doel van de werkelijkheid. Hij zou graag de oorsprong, de oerzin, de oerwaarde kennen. Het oerverschijnsel religie vindt in dat alles zijn oorsprong.

Maar ook hier blijft de mens – binnen grenzen – *vrij*. Hij kan nee zeggen. Hij kan met scepsis elk in hem opkomend vertrouwen in een laatste grond, houvast en doel ontkennen of zelfs verstikken. Hij kan, misschien volkomen oprecht en waarachtig, kiezen voor een niet-kunnen-weten: voor een agnosticisme dat tendeert naar atheïsme; of besluiten tot een blijvende nietigheid, een afwezigheid van grond en doel, zin en waarde van de toch al twijfelachtige werkelijkheid: een atheïsme dat tendeert naar nihilisme. Zoals bij het oervertrouwen, zo geldt ook hier: zonder bereidheid tot kiezen geen inzicht, zonder openheid geen ontvangen! En zelfs als ik ja zeg tegen God, blijft het nee een voortdurende verleiding.

Maar zoals het oervertrouwen, zo is ook het godsvertrouwen

zeker niet irrationeel. Als ik mij niet afsluit voor de werkelijkheid, maar mij voor haar open, als ik mij niet onttrek aan de allerlaatste-allereerste grond, het houvast en het doel van de werkelijkheid, maar het waag om mij eraan over te geven: dan herken ik *weliswaar niet van tevoren*, maar ook niet alleen pas achteraf, maar *terwijl* ik het doe, dat ik het juiste, ja in de grond het ‘allerverstandigste’ doe. Want wat *van tevoren* niet te bewijzen is, dat ervaar ik *in het voltrekken* ervan, in de daad van het erkennende kennen zelf. Ik ervaar dat de werkelijkheid in staat is zich in haar eigenlijke diepte te manifesteren. Haar eerste grond, diepste houvast, laatste doel, haar oorsprong, oerzin, oerwaarde openen zich voor mij, zodra ik mezelf open. Tegelijk ervaar ik in alle twijfelachtigheid een radicale redelijkheid van mijn eigen verstand. Het principiële vertrouwen in het verstand is van daaruit niet irrationeel, maar is rationeel gefundeerd. De laatste en eerste werkelijkheid, God, blijkt zo nu juist degene die *borg* staat voor de rationaliteit van de menselijke rede!

Als de mens met het geloof in God het ‘allerverstandigste’ doet, om wat voor soort rationaliteit gaat het dan? Deze rationaliteit is gelijk aan die van het oervertrouwen:

- Geen *uiterlijke* rationaliteit, die een veiliggestelde zekerheid zou kunnen verschaffen. Het bestaan van God wordt niet pas via de weg van het verstand bewezen of aangetoond en dan geloofd om de rationaliteit van het geloof in God te garanderen. Niet eerst rationele kennis van God, en dan vertrouwend erkennen. De verborgen werkelijkheid van God dringt zich niet op aan het verstand.
- Maar veeleer een *innerlijke* rationaliteit, die een fundamentele zekerheid kan waarborgen: in het voltrekken, door de ‘praktijk’ van het zich wagend vertrouwen in Gods werkelijkheid, ervaart de mens bij alle beproeving door de twijfel de redelijkheid van zijn vertrouwen: gefundeerd in een laatste identiteit, zin- en waardevolheid van de werkelijkheid, in haar oergrond, oerzin, oerwaarde.

Is zo de samenhang tussen oevertrouwen en geloof in God niet duidelijk geworden? Inhoudelijk gezien heeft het oevertrouwen betrekking op de werkelijkheid als zodanig (en op mijn eigen bestaan), terwijl het godsvertrouwen betrekking heeft op oergrond, oerhouvast en oerdoel van de werkelijkheid. Desondanks vertonen oevertrouwen en godsvertrouwen, formeel gezien, een vergelijkbare structuur, die in de materiële samenhang (bij alle onderscheid) van oevertrouwen en godsvertrouwen haar wortels heeft. Want: zoals het fundamenteel oevertrouwen, zo is ook het geloof in God

- niet alleen een zaak van het menselijk verstand, maar van de *hele* concrete levende *mens*: met geest en lichaam, verstand en driften, in zijn heel bepaalde historische situatie, in afhankelijkheid van tradities, autoriteiten, denkgewoonten, waardeschema's, met zijn belangen en in zijn maatschappelijke vervlochtenheid. Over deze 'zaak' kan de mens niet spreken en tegelijk zichzelf buiten de 'zaak' houden;
- dus *bovenrationeel*: zoals voor de werkelijkheid van de werkelijkheid, zo is er ook voor de werkelijkheid van God geen logisch dwingend bewijs. Het godsbewijs is even weinig logisch dwingend als de liefde. De verhouding tot God is een verhouding van vertrouwen;
- maar *niet irrationeel*: er bestaat een van de menselijke ervaring uitgaande reflectie op de werkelijkheid van God, die een beroep doet op de vrije menselijke beslissing. Het geloof in God is te rechtvaardigen tegenover rationele kritiek. Het heeft een steunpunt in de ervaren twijfelachtige werkelijkheid zelf, die eerste en laatste vragen naar de voorwaarde voor haar mogelijkheid stelt;
- dus geen blinde, los van de werkelijkheid staande, maar een gefundeerde, op de werkelijkheid zelf betrokken en in het concrete leven *rationeel* verantwoorde beslissing: de relevantie ervan voor de existentiële behoeften zowel als de maatschappelijke verhoudingen wordt inzichtelijk aan de werkelijkheid van de wereld en de mens;

- in concrete relatie tot de *medemens* voltrokken: zonder de ervaring van een aanvaard worden door mensen schijnt de ervaring van een aanvaard worden door God moeilijk te kunnen bestaan;
- niet eens en voorgoed verworven, maar steeds opnieuw te realiseren: Nooit is het geloof in God tegenover het atheïsme door rationele argumenten onaantastbaar beveiligd en tegen alle crisis bestand. Het geloof in God wordt voortdurend bedreigd en moet tegenover de opdringende twijfels steeds in een nieuwe beslissing gerealiseerd, volgehouden, geleefd, ja, vechtend worden verworven. De mens blijft ook tegenover God zelf staan in een niet op te heffen tegenstelling tussen vertrouwen en wantrouwen, geloof en ongelof. Maar juist door alle twijfel heen bewijst het ja tegen God zich in trouw aan de eenmaal genomen beslissing: het wordt een getoetst en beproefd geloof in God.

Geloof in God als geschenk

Geloof in God is een vertrouwende beslissing van de mens: het is mijn daad. Dit heeft niets te maken met rationalisme of pelagianisme. Want zoals al aangeduid is: niet al bij voorbaat – op basis van bewijsvoering – maar pas doordat ik mij vertrouwend met haar inlaat, opent de werkelijkheid zelf voor mij haar eerste grond, diepste houvast, laatste doel. Daarom geldt de uitspraak: zonder bereidheid tot een vertrouwend erkennen van God (dat praktische consequenties heeft!), bestaat er geen rationeel zinvolle kennis van God! Zoals bij het oervertrouwen, zo wordt van mij ook bij het godsvertrouwen een voorschot, een waagstuk, een risico verwacht.

Maar net als het oervertrouwen is ook het godsvertrouwen niet eenvoudigweg te kiezen, te willen, af te dwingen of te creëren. God... is geen rechtstreeks voorwerp van de ervaring. God hoort niet tot het zijnde, tot de in onze ervaring aanwezige objecten: geen intuïtie of speculatie, geen directe ervaring of rechtstreekse

kennis is in staat hem te 'schauwen'. Juist zo blijkt het geloof in God een *geschenk*:

Het is de raadselachtige werkelijkheid zelf, die mij – vaak tegen de schijn in – uitnodigt en uitdaagt, om mij principieel te verlaten op een oergrond, oerhouvast, oerdoel daarin, en mij zo mijn godsvertrouwen mogelijk maakt.

Het is de raadselachtige werkelijkheid zelf, waarbij zagezegd het 'initiatief' ligt: die mij de verborgen oorsprong, oerzin en oerwaarde van ook mijn eigen bestaan openbaart.

Het is de raadselachtige werkelijkheid zelf, die mij de 'vertrouwensbasis' geeft voor dat 'vertrouwensvotum', dat aan Gods werkelijkheid in de werkelijkheid van deze wereld moet worden gegeven.

Het is de raadselachtige werkelijkheid zelf, die het mij mogelijk maakt aan te nemen dat bij alle twijfel, alle angst en vertwijfeling het geduld met het oog op het heden, de dankbaarheid met het oog op het verleden, de hoop met het oog op de toekomst uiteindelijk gefundeerd is. Dus geldt:

Het geloof in God is een geschenk! De werkelijkheid is mij vooraf gegeven. Als ik mij niet afsluit, maar mij helemaal open voor de zich openende werkelijkheid, dan kan ik haar eerste grond, diepste houvast en laatste doel gelovend aanvaarden: God, die zich als oorsprong, oerzin en oerwaarde openbaart!

Openbaart? Is het theologisch geoorloofd, om in verband met de algemene – en juist niet specifiek christelijke – godskennis van 'openbaring' te spreken? Dat God naar christelijke opvatting door alle mensen, ook niet-joden en niet-christenen, gekend kan worden, hebben wij uiteengezet. Dit wordt door het hele Oude en Nieuwe Testament, door de hele katholieke, orthodoxe en reformatorische traditie (met uitzondering van de dialectische theologie) als vanzelfsprekend verondersteld en ook door de godsdienstgeschiedenis bevestigd. Juist de apostel Paulus, die over de heidenen als groep in andere gevallen negatief kan oordelen, veronderstelt in de Romeinenbrief niet alleen een feitelijke godskennis bij de hei-

denen op basis van hun kennis van de wereld, maar hij spreekt zelfs van ‘openbaring’: ‘Want wat een mens *over God kan weten* is hun bekend omdat God het aan hen *kenbaar* heeft gemaakt. Zijn onzichtbare eigenschappen zijn vanaf de schepping van de wereld zichtbaar in zijn werken, zijn eeuwige kracht en goddelijkheid zijn voor het verstand waarneembaar. Er is niets waardoor zij te verontschuldigen zijn, want hoewel ze God kennen, hebben ze hem niet de eer en de dank gebracht die hem toekomen.’ Dit wordt in de proloog van het Johannesevangelie en vooral – met verontschuldiging van de heidenen en hun onwetendheid – in het boek Handelingen bevestigd. God bestaat; het is legitiem hier van openbaring en ook van genade te spreken.

Existiert Gott? (1978), p. 624-640